

Маматова А., Ташиболотова С.

XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮНДҮГҮНДӨГҮ КАЛКТЫН КУРАМЫ

УДК:950:951.0/14

Макалада тарыхый булактарга таянуу менен ХХк. башындагы Кыргызстандын түндүк бөлүгүндөгү калктын курамына, демографиялык кырдаалга көңүл бурулат. Падышачылыктын көчүрүп келүү саясатынын негизинде, жана Чыгыш Түркстандан көчүп келишкен этностордун натыйжасында Пржевальск, Пишпек уездериндеги калктын курамынын өзгөрүшүнө көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: Бүткүл Россиялык жалпы эл каттоо, көчүрүп келүү саясаты, статистикалык маалыматтар, Пишпек, Пржевальск уездериндеги этникалык топтор, Чыгыш Түркстандан көчүп келүү, калктын курамы.

Опираясь на исторические источники в статье обращается внимание на состав и демографическую ситуацию северного Кыргызстана в начале ХХ вв. В результате переселенческой политики царизма, а также переселения из Восточного Туркестана обращается внимание на изменения этнического состава в Пржевальском и Пишпекском уездах.

Ключевые слова: Всероссийская перепись населения, переселенческая политика, статистические материалы, этнические группы в Пржевальск, Пишпекских уездах, переселение из Восточного Туркестана, состав населения.

Based on historical sources the article emphasizes the composition and demographics of northern Kyrgyzstan at the beginning of 20th century. As a result, the tsarist resettlement policy, as well as migration from Eastern Turkestan great consideration is given to the changes in the ethnic composition in Przevalsky and Pishpek counties.

Key words: population registration in Russia, policy of copying, statistics, Pishpek, ethnic groups in Prjevalsk county, moving from Eastern Turkestan, people's consist.

XIX к. экинчи жарымындагы Россия империясынын Орто Азияга карата жасаган көчүрүп келүү саясатынын натыйжасында Кыргызстандын түндүк аймагында демографиялык кырдаал ири өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Каралып жаткан мезгилдеги Кыргызстандын түндүк аймагындагы демографиялык кырдаалды чагылдырган тарыхый булактардын бири 1897-жылы жүргүзүлгөн Бүткүл Россиялык жалпы эл каттоо болуп саналат. Аталган эл каттоонун демилгечиси белгилүү саякатчы, П.П.Семенов Тянь-Шанский болгон. Эл каттоонун жыйынтыгы боюнча 89 томдон турган 119 китеп жарык көргөнү белгилүү. Аталган эл каттоонун материалдары түндүк Кыргызстандагы жашаган калктын санын, курамын тактоого мүмкүндүк берет. Мындан сырткары калктын курамы туурасындагы маалыматтарды 1909-1913-жж. Жети-Суу облусуна П.П.Румянцевдин жетекчилиги астында жүргүзүлгөн комиссиясынын материалдары маанилүү булактардын бири болуп саналат.

Жогорудагы тарыхый булактарга таянсак XIX к. экинчи жарымы XX к. башында түндүк Кыргызстандын жергиликтүү калкынын басымдуу бөлүгү

жарым көчмөн тиричиликте жашап турган. Жарым көчмөн кыргыз чарбалары, малчылыктын дыйканчылык менен айкалышкан комплекстүү чарбасын жүргүзүшкөн.ⁱ Жалпысынан, Пишпек уездинин территориясында 177.754 киши калкы менен 31.886 чарба жана Пржевальск уездинин территориясында 152.369 киши калкы менен 28.034 чарба каттоого алынган. Бирок каттоо мезгилинде, коңшу уездердин территориясында жайгашкан жайлоолордо көчүп жүргөн чарбалар (бир канча миң адам) статистикалык каттоого алынбай калган. Ушул себептен XX к. башындагы Түндүк Кыргызстандын жергиликтүү калкынын саны тууралуу комиссиянын берген маалыматтарында башка булактар менен салыштырганда айырмачылыктар бар экендиги байкалат.ⁱⁱ Жети-Суу облусунун көчмөн жана жарым көчмөн калкынын жыштыгы орточо эсеп менен 1 кв.в. үчүн 3,5 адамды түзгөн.ⁱⁱⁱ Жалпысынан облустун калкы өтө чоң территорияны ээлешип, чачыранды түрдө жайгашкан. Калктын жыштыгынын төмөн деңгээли көчмөн чарбасына мүнөздүү көрүнүш экендигин белгилеп кетүү абзел.^{iv} П.П. Румянцевдин комиссиясы, XX к. башындагы кыргыз калкынын курактык курамы тууралуу негиздүү маалымат берүү үчүн, ар бир уезддин калкын, эркек жана аялдар үчүн ар бири өзүнчө, төрт курактык бөлүккө ажыратып маалымат топтошкон. П.П. Румянцевдин маалыматы боюнча калктын 55,4% эркектер түзсө, 44,6% аял кишилер түзгөн. Калктын эркек бөлүгүндө, кичинекей балдар менен өспүрүм балдардын түзгөн пайызы жогору пайызды көрсөткөн. Ал эми чоңдор менен кары-картаңдардын пайызы калктын аял бөлүгүндө жогору болгон. Бул чоңдор менен кары-картаңдардын ичинен өлүм саны калктын эркек бөлүгүндө көбүрөөк болгонун байкоого болот.^v

1867-жылдагы административдик башкаруу системасына ылайык Кыргызстандын түндүк аймагы Жети-Суу областынын Пишпек, Пржевальск уездерине караган. Эл каттоонун маалыматы боюнча Жети - Суу облусунун калкы 924889 адамды түзүп, анын ичинде 62974 адам шаар тургундары болушканы маалым. Алсак, Пишпек жана Пржевальск уездеринде 324094 калк жашап, алардын ичинен Пишпек шаарында 6615, Пржевальск шаарында 8108 жашоочу катталган.^{vi}

XIX кылымдын аягында кыргыздардын калкынын саны өскөнү байкалат. Чындыгында, статистикалык маалыматтарына таянсак Пишпек жана Пржевальск уездеринде 1871-жылы 112683, 1885-жылы 143482, 1894-жылы 163613, 1900-жылы 267321, 1913-жылы 324015 адам жашап турган.^{vii} Ал эми XIX кылымдын биринчи жарымында Кыргызстандын түндүгүнүн калкынын саны боюнча так маалымат жок. Каралып жаткан мезгилде Кыргызстандын түндүк аймагында кыргыздардан башкадагы

көптөгөн улуттун өкүлдөрү жашаганы белгилүү. Кыргызстандын Россия империясына каратылышы менен катар, Кыргызстандын түндүк аймагы ири этникалык өзгөрүүгө дуушар болгондугун байкоого болот. Кыргызстандын Түндүк аймагында калктын негизги бөлүгүн кыргыздар мындан сырткары – өзбек, орус, украин, калмак ж.б. улуттардын өкүлдөрү түзүшкөн. Булардан сырткары, аталган региондо, татар, поляк, немис, еврей, дунган, уйгур, цыган, кара-калпак, фин ж.б. улуттардын анча-мынча санда өкүлдөрү жашашып, булар аймактын калкынын 0,2% түзүп турушкан.^{ix} Демек, калктын санын табигый өсүү менен катар сырттан келген миграциялык агымдардын натыйжасында өсүп олтурганын байкоого болот. Алсак, Россия империясынын көчүрүп келүү саясатынын натыйжасында 1914-ж. чейин, Пишпек уездинде 68.691 адамга (24,8%) жана Пржевальск уездинде 39.915 адамга (18,6%) чейин, орус-украин калкынын үлүшү кескин жогорулаганын байкоого болот.^x Ал эми, Бүткүл Россиялык эл каттоонун маалыматына таянсак 1870-жылы Кыргызстандын түндүгүндө 209733 кыргыз, 1513 өзбек, 1333 калмак, 793 орус ж.б. улуттар жашап турушкан. Ал эми шаарда 967 орус, 557 өзбек, 55 татар жашаган деген статистикалык маалымат келтирилген. Демек, шаар тургундарынын негизги бөлүгүн өзбектер, татарлар, жана орустар түзгөн.^{xi} Эң көп этнос катары кыргыздар эсептелинип, алар калктын жалпы санынын 80% пайызын түзгөн. Бирок, белгилей кетчү нерсе, эл каттоонун бир кемчилдик жагы Жети-Суу жана Сыр-Дарыя областарында жашаган кыргыздар менен казактарды бир эл катары карашкандыктан аталган көрсөткүч толук туура деп кабыл алууга болбойт. Демек, кыргыз тарых наамасында белгиленип жүргөн этникалык курамы боюнча так маалыматтардын жетишсиздиги бири-бирине карама-каршы жана этностордун санынын так эместиги ушундан улам жаралган көрүнүш. Бүткүл Россиялык эл каттоо боюнча Кыргызстандын түндүгүндөгү этникалык топторду эң негизги 14 этностун саны так катталган, алардын катарына кыргыз, орус, украин, дунган, уйгур, сарт, кытай, калмак, немец, татар жана башка этностор кирген. Бирок бул материалда этникалык курамын эмес, эне-тилдери боюнча катталып, айрым мүчүлүштүктөр кетирилген. Аталган 14 этностордун ичинен кыргыздар менен казактардын так санын белгилөө кыйынга турган, анткени эки элдин саны статистикалык материалда чогуу берилген.

Эл каттоодогу материалдарда «орустар» деген этностко украин, белорус, жана Европалык айрым этносторду да кошушкан. Эң алгач Жети-Суу облусуна орус казактары жана аскерлери көчүп келишкени белгилүү. Негизинен, окумуштуулар орус жана украин элдеринин көчүп келүүсүн үч этапка бөлүшөт: Биринчи, 1820-1900-жж. негизинен орто дыйкандар көчүп келиши, экинчи, 1898-1906-жж. орто жана кедей дыйкандардын келиши. Ал эми

1897-жылдагы Кыргызстандын түндүгүнүн этникалык курамы^{viii}.

Этностор	Пिशпек уезди		Пржевальск уезди		Аулиеата уезди (кыргыздар тарап)	
	Миң адам	%	Миң адам	%	Миң адам	%
Кыргыздар	105,	481,0	128,3	87,0	58,8	91,1
Орустар	7,2	5,6	9,4	6,4	-	-
Украиндер	4,7	3,6	1,8	1,2	-	-
Өзбектер	4,2	3,2	3,2	2,2	-	-
Дунгандар	7,7	6,0	2,0	1,4	-	-
Татарлар	0,6	0,4	0,8	0,5	-	-
Калмактар	-	1,6	1,6	1,1	-	-
Немецтер	-	-	-	-	-	-
Уйгурлар	0,2	0,1	-	-	-	-
жана башка	0,1	0,1	0,3	0,2	-	-
Жыйынтык	130,1	100	147,4	100,0	-	-

1906-1913-жылдары болсо кедей дыйкандар көчүп келишип, ал дыйкандар Жети-Суу облусуна келгендердин 72,5% пайызын түзгөн. Бул кедей дыйкандардын катмары кыргыздардын арасында «жаман орус» деген атка конушкан.^{xii}

Россия империясынын аймагынан орус, украин, белорусардан башка диний себептерден улам немецтер көчүп келген. Өз убагында немецтер Россия мамлекети тарабынан Пруссиядан атайын чакырылган, Россия империясы аларды аскердик ишке алган эмес, курал-жарак көтөрүп жүрүүгө руксат берген эмес жана диний эркиндик берген. Мындай келишим көп жылдарга чейин күчүн жоготкон эмес. Кийинчирээк, мамлекет тарабынан бардык эркектерди аскердик ишке тартуу боюнча 1874-жылы буйрук чыгарылып, ал 1880-жылдан баштап күчүнө кирген. Немецтердин негизги максаты аскердик иштен бошонуу болгон, алар өзүлөрүнүн өкүлдөрүн Петербургка жиберешкен. Петербургка барган немец өкүлдөрү Түркстан крайынын генерал-губернатору фон-К.П.Кауфманга жолугуп өз маселелерин ортого салышкан. К.П. Кауфман аларды Түркстанга көчүп келүүсүн сунуш кылган. Түркстанга көчүп келген немецтерге диний эркиндик менен катар аскерге барбоо боюнча 25 жылга чейин уруксат берилген^{xiii}. Ушул окуядан тартып, немецтер Жети-Суу обласына караштуу азыркы Талас облусунун аймагына беш жүздөй немецтер көчүп келишкен.^{xiv}

Түндүк Кыргызстандагы калктын курамынын өзгөрүшүнүн башка дагы бир себептеринин бири Чыгыш Түркстандан көчүп келишкен этносторго байланыштуу. 1870-1880 жылдары Циндик Кытайга каршы көтөрүлүштө жеңилген соң, дунгандар (хуэйлер) качып келе баштаган. Белгилей кетчү нерсе, дунгандар - арабдар менен кытайлардын ортосунан чыккан, кытайча сүйлөгөн, мусулман динин туткан, эл болуп эсептелген. Кыргызстандын аймагына көчүп келишкен дунгандардын саны 15 миң

чамалуу болуп, алардын көбү негизинен Шэньсу жана Гэнь Су провинциясынан Жети-Суу обласынын Чүй өрөөнүнө келип жайгашкан.^{xv} Кыргызстанга дунгандар эки этап менен келишкен, биринчиси 1877-жылы Гань-Су провинциясынан 1166 дунган Пржевальск уездине келишсе, экинчи тобу 1878-жылы 3314 дунган Токмок уездине качып келүүгө мажбур болушкан. Жалпысынан, Кыргызстандын түндүгүнө 1877, 1881-1883-жылдары келип жайгашкан дунгандардын саны 14 миңден жогору болгон.^{xvi} Дунгандардын экинчи бир бөлүгү Кыргызстанга өз алдынча, тынчтык жол менен келишкен. Алар 1881-жылы Орус-Кытай келишими түзүлгөндөн кийин Иледе жашаган дунгандар Кытайда калууну каалабай Орус падышасына букаралыкка алуусун сурап кайрылышкан. Орус бийлигинин уруксаты менен бул дунгандар Сокулук суусунун жээгинен орун алышып чарба жүргүзө башташкан.^{xvii}

Ушул мезгилдерде дунгандар менен кошулуп Иледе жашаган уйгурлар да көчүп келүүгө аргасыз болушкан. Түрк тилинде сүйлөшкөн уйгурлар дунгандардан айырмаланып Кыргызстанга көчүп келишкенде ар кайсыл аймактарга чачылып кетишип, дыйканчылык, соода сатык иштер менен алек боло башташкан.

Дунган, уйгурлардан сырткары 1863-1866-жылдары Кытайдан Пржевальск уездине 10 миңдей калмак көчүп келет. 1882-жылы болсо алардын көбү кайра көчүп кеткен, калган бөлүгү сарт-калмак деген ат менен Каракол шаарынын айланасында туруп калышкан. Эл каттоо убагында калмактардын саны 1583 болгон.^{xviii}

Көчүп келгендердин ичинен кыргыздарга тилдеш, диндеш калктын бири татарлар болгон. Татарлар көчмөндөрдүн арасында соода-сатык менен кесиптенишип, эң башкысы мусулман динин таратуучулар, агартуучулар болушканы белгилүү. Татарлар бул аймакка соодагерлер катары Кыргызстан Россиянын курамына киргенге чейин эле, тагыраак айтканда 1814-жылы келишкени белгилүү. Ал эми Россия империясынын доорунда татарлар орустар менен кошо котормочу милдетти аткарышып, айрымдары бул аймакта калып калышкан.

Кокон хандыгы жоюлгандан кийин татарлардын келиши күчөй баштаган. Алсак, 1876-жылы Пишпек уездинин ар бир 57 үй-бүлөнүн бирөөсү татарлар болгон.^{xix} Орус бийлиги алгач ирет татарлардын келишин колдошкон болсо, бара-бара аларга карата болгон мамиле кескин өзгөрө баштаган. Орус бийлиги көчүп келген татарларга жер алуу, кыймылсыз мүлккө ээ болуу укугунан ажыратылган. Анкени, орус бийлиги татарлардын ислам динин жайылтуудагы ролунан чочулашкан.^{xx} Маселени, фон К.П.Кауфман миссионердик кылган татарларды кармап келген адамга атайын сыйлык берүүнү жарыя кылган.^{xxi} Ошентип, жогорудагы этностордун көчүп келиши менен 1897-жылкы «Бүткүл Россиялык эл каттоонун» материалдары тастыктап тургандай Кыргызстандын түндүгүндөгү шаарларда төмөнкү

көп улуттун өкүлдөрү жашай баштаганын билүүгө болот:

Кыргызстандын түндүгүнүн шаардык этникалык курамы.^{xxii}

Этностор	Пишпек шаары		Пржевальск шаары	
	Адам	%	Адам	%
Орус	2520	38,1	2873	35,4
Украин	344	5,2	80	1,1
Кыргыз	666	10,1	1366	16,9
Өзбек	1215	18,4	2188	27
Поляк	8	0,1	17	0,2
Немец	1		4	0,1
Татар	271	4,1	539	6,7
Башкир	25	0,4	32	0,4
Дунган	1496	22,6	868	10,7
Уйгур	46	0,7	32	0,4
башкалар	23	0,4	112	1,3
Жыйынтык	6592	100,0	8111	100,0

Жыйынтыктап айтканда ХХ кылымдын башында Россия империясынын аймагынан жана коңшулаш Чыгыш Түркстандын аймагынан көчүп келишкен этностордун эсебинен, Кыргызстандын Түндүк бөлүгүндөгү калктык этникалык курамы ири өзгөрүүгө дуушар болуп, Кыргызстан көп улуттуу өлкөгө айлана баштаган деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Литература:

1. Румянцев П.П. в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. Том VII. Пишпекский уезд – Киргизское хозяйство. Выпуск 1.-Петроград, 1916.- 85-б.
2. Мийманбаева Ф.Н. Социально экономические отношения в киргизском и казахском хозяйствах Семиречья в начале ХХ в. (по материалам комиссии П.П. Румянцева).//Дис. к.и.н. –Фрунзе, 1990. - 56-б.
3. Недзвецкий В.Е. Административное устройство, оседлые пункты и кочевья волости Семиреченской области (по сведениям на 1-января 1913 года). – Верный, 1913.- 23-б.
4. Мийманбаева Ф.Н., Социально экономические отношения в киргизском и казахском хозяйствах... – 12-б.
5. Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования... – 301-б.
6. Галицкий В. Я., Плоских В. М О структуре населения до революционной Киргизии (XIX – начале ХХ в.) // Страницы истории и материальной культуры Киргизстана (до советский период). – Фрунзе, 1975. – 23-б.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897. Семиреченская область. 1905. – 52-53-бб.
8. Кронгардт Г.К., Население Киргизии в последней трети XIX – начале ХХ в. (по материалам северных районов). –Фрунзе, 1989. – С. 52.

9. Кронгардт Г.К. Население Киргизии в последней трети XIX – начале XX в... –С.. 54.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897. Семиреченская область. 1905. – С.52- 53
11. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897. Семиреченская область. 1905. – С. 52- 53
12. Аттокуров Сабыр. *Кыргыздар XIXкылымда.*- Бишкек 2003. - 21 -218-66 .
13. Петр Кокайсл, Амирбек Усманов. *История Кыргызстана глазами очевидцев (началоXX в)* – 2012., – С.32-40.
14. Кронгардт. Г.К *Немцы в дореволюционном Кыргызстане.* – Бишкек, 1995., - С.67.
15. Сушанло. М.К *Дунгане В Семиречья.* – Фрунзе., 1959., – С.43.
16. Емальянов. Н *Материалы для статистики Туркестанского края. Движения населения // Туркестанские ведомости.* – Ташкент 1885. – С. 140 -141
17. Аттокуров Сабыр. *Кыргыздар XIXкылымда.*- Бишкек 2003., - 224 – 6
18. Кронгардт. Население Кыргызстана во второй половине XIX – начале XX в....- С.29.
19. Ярков А.П Татари и башкиры в кыргызстане. (Историко – культурный портрет) Часть 1. – Бишкек – 1996., - С.13 – 14 .
20. Губаева С.С Население Ферганский долины в конце XIX – начале XX в. (Этнокультурные процессы). – Ташкент, 1991. – С.111
21. Терентьев М.А *История завоевания Средней Азии* – СПб., 1906 – Т. III. –С. 271
22. Галицкий В. Я., Плоских В. М О структуре населения до революционнй Киргизии... С. – 23

Рецензент: к.фил.н., профессор Жапаров Д.С.